

УПА в світлі німецьких документів. Кн. 1: 1942 – червень 1944 / Упоряд. Т. Гунчак; Відп. ред. Є. Штендера. – Торонто: Видавництво „Літопис УПА”, 1983. – 256с.

М.В. Стопчак

ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ В КОНТЕКСТІ ВІЙСЬКОВОЇ ПОЛІТИКИ ДИРЕКТОРІЇ УНР (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Побудова сучасної української армії як гаранта суверенітету України зумовлює важливість неупередженого вивчення вітчизняного військово-історичного досвіду у минулі історичні періоди, зокрема у добу Директорії УНР. Військова історія доби Директорії УНР – це багатогранна проблема. Одним з важливих і найбільш суперечливих її аспектів є повстанський рух. Адже повстанство як прояв військової самоорганізації значної частини українського населення супроводжувало Директорію протягом усього періоду її існування; це був важливий чинник, з яким Директорія була змушена рахуватись у процесі розбудови збройних сил УНР. На думку багатьох сучасних дослідників, нездатність Директорії до кінця опанувати повстанський рух, справитись з таким його проявом, як отаманщина, спрямувати енергію повстанців в загальне русло державотворення в значній мірі сприяли падінню боєздатності Української Армії і, врешті-решт, її поразці в роки Української революції 1917-1920 рр.

Витоки та причини повстанського руху, етапи розвитку, кількісний, соціальний, етнічний склад його учасників, політичні переконання, військово-організаційна структура повстанських збройних формувань, їх стосунки з Директорією, військовим командуванням та участь у найважливіших військових операціях Дієвої Армії УНР – дослідження цих питань і на сьогодні остаточно не завершено, багато з них залишаються предметом гострих дискусій. Зважена відповідь на ці питання можлива лише за умови узагальнення всієї історіографічної спадщини з проблем повстанського руху в добу Директорії. Це відкриває можливість не лише прослідкувати еволюцію поглядів на повстанський рух в період Директорії, його вплив на військову політику директоріанських урядів, з'ясувати сучасний стан наукової розробки досліджуваної проблеми, а й визначити пріоритетні напрями подальшого наукового пошуку.

Слід зазначити, що радянська історична наука старанно приховувала факт існування антибільшовицького повстанського руху, його реальні масштаби і наслідки, складні перипетії взаємин цього руху з різними державними утвореннями на терені України, в т.ч. і з Директорією. Створення повстанських загонів відносилось виключно до заслуг більшовицьких організацій, під керівництвом яких вони вели непримиренну боротьбу з Директорією і Денікіним. Зрозуміло, що такі підходи зумовили відсутність спеціальних історіографічних праць з досліджуваної проблеми у доробку радянських істориків. Якщо ж вони її і торкаються в окремих історіографічних працях, то виключно у негативному вигляді; до того ж, ці праці були позначені жорстким протиборством з діаспорними істориками, розвідки яких радянські історики кваліфікували як спробу уникнути відповідальності за вчинені злочини проти українського народу¹.

Що стосується діаспорних істориків, то у більшості їх праць проблеми військової історії доби Директорії і повстанський рух розглядались нарізно. Лише окремі автори поряд з аналізом бойових дій збройних сил Директорії висвітлювали співпрацю армії з повстанським рухом, аналізували його гасла, соціальний та чисельний склад повстанських загонів. Відповідно й історіографічні праці діаспорних істориків Б. Крупницького, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Л. Винара та ін. торкалися цих проблем побіжно, аналізуючи, головним чином, здобутки радянських дослідників. Певний виняток складає незавершена історіографічна праця Л. Шанковського, у якій автор, поряд з іншими проблемами, аналізує воєнно-історичні праці діаспорних дослідників міжвоєнного періоду про Українську революцію 1917-1920 рр. Однак і у цій праці лише згадується, що в календарях-альманахах „Червоної Калини” та журналі „Літопис Червоної Калини” в міжвоєнний період було надруковано 19 матеріалів про повстанський рух, проте їх аналіз відсутній².

Після здобуття Україною незалежності вітчизняна історіографія поповнилася ґрунтовними науковими розробками різноманітних проблем Української революції. Проте аналіз праць істориків незалежної України засвідчує їх нерівномірний інтерес до обох її етапів: добі Директорії таких праць присвячено незрівнянно менше. Відповідно і кількість наукових праць, які б вивчали досліджувану автором статті проблему як об'єкт історіографії є не надто значною.

Серед різноманітних течій масового повстанського руху доби Директорії найбільшою популярністю у вітчизняних дослідників 90-х рр. ХХ ст. користувався махновський рух. Тому й історіографія повстанського руху під проводом Н. Махна є найбільш досліджуваною сучасними вітчизняними істориками. Цій проблемі вже на початку 90-х рр. присвятили свої праці В. Волковинський, В. Верстюк. Автори, зокрема, відзначали, що Н. Махно та повстанський рух загалом були оповиті в радянській та зарубіжній історіографії безліччю вигадок, легенд, при їх висвітленні було багато перекозень³. Згодом, протягом 90-х рр. ХХ ст. і на початку ХХІ ст., проблема махновського руху активно досліджувалась іншими українськими істориками – О. Тимощуком, Ю. Федоровським, В. Чопом, М. Боровиком⁴, праці яких містили окремі історіографічні сюжети з історії махновського руху, в т.ч. і у військовій сфері. В найбільш повному вигляді історіографія повстанського руху під проводом Н. Махна досліджена у кандидатській дисертації Т. Мармазової, захищеній у 2003 р.⁵ Однак проблема військової діяльності повстанців-махновців у контексті військової політики Директорії в цих працях не висвітлюється. Між тим, історії відомі факти про спроби Директорії налагодити військове співробітництво між її збройними силами і армією Махна з метою боротьби з денікінцями, про що дослідники чомусь у своїх історіографічних працях не згадують.

В більш широкому плані проблеми повстанства, воєнного протистояння в Україні в 1918-1920 рр. висвітлюються у дисертаційних дослідженнях інших сучасних вітчизняних істориків – В. Яблонського, Р. Васковського, О. Левченка, В. Задунайського, М. Яцюка, П. Ісакова, О. Несторова, О. Чіхрадзе, С. Богдана, В. Пархоменка, А. Лисенка та ін. Але, як правило, ніхто з них у своїх історіографічних оглядах не аналізує повстанський рух в контексті військової політики Директорії. Виняток становить кандидатська дисертація О. Несторова⁶, у якій автор звертає увагу на працю генерала О. Удовиченка „Україна у війні за державність” як джерело вивчення співпраці Армії УНР з повстанцями.

Серед історіографічних праць другої половини 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. особливої уваги заслуговує науковий доробок проф. В. Солдатенка, зокрема його двотомна праця „Українська революція. Концепція та історіографія”⁷, другий том якої висвітлює події Української революції за доби Директорії. В доопрацьованому вигляді ця праця склала основу іншої фундаментальної праці автора – „Українська революція. Історичний нарис”⁸. З-поміж інших, важливе місце у праці посідають питання української військової історії, що логічно продовжили розвідки автора 1992-1995 рр., присвячені висвітленню процесу формування збройних сил української держави. Викладаючи своє бачення складного процесу розбудови і функціонування збройних сил УНР в роки Української революції, в т.ч. і Директорії, автор подає досить ретельний огляд історіографічної спадщини з даної проблеми попередніх поколінь істориків, як вітчизняних, так і діаспорних. Зокрема він піддав критиці підходи діаспорних істориків до трактування військової історії України. Зауваживши, що в військовій історії українського народу було багато славних сторінок, автор, тим не менш, закликає діаспорних істориків не абсолютизувати ці сторінки, не втрачати почуття міри, особливо коли йдеться про період 1918-1920 рр.⁹

В. Солдатенко також аналізує стан сучасної історіографії у дослідженні військової історії УНР. На його думку, попри значну кількість праць на цю тему, багато її аспектів залишаються не дослідженими, особливо питання про співвідношення революції і отаманщини. Праці, які торкаються подібних проблем, можна перерахувати на пальцях, що дало досліднику підстави зробити невтішний висновок: „...Слід зазначити, що чимало праць, пов'язаних із різними аспектами українського військового будівництва, військової політики, історією бойових дій, особливо у другій половині 1919-1920 рр. можна схарактеризувати як найслабкішу, найбезпораднішу ланку історіографії Української революції”¹⁰. Згодом В. Солдатенко в одній зі своїх останніх фундаментальних історіографічних статей „Новітні видання і дослідження з історії Української революції (1917-1920 рр.)”, видрукованій у 2004 р., ще раз звернув увагу на нерівномірне і суперечливе освоєння українськими істориками воєнного аспекту історії Української революції, в т.ч. і таких його питань, як повстанський рух, боездатність, ратні здобутки повстанської армії Директорії. На думку знаного фахівця, праці, присвячені цим питанням, часто грішать крайнощами – або надмірною ейфорією і гіперболізацією, або надмірним (часто з елементами іронії) критицизмом. Відсутність суттєвого прирощення знань з цих проблем дослідник пов'язує із застарілими методологічними підходами, коли військові дії в Україні розглядалися лише під кутом зору зовнішньої агресії (передусім Радянської Росії), а внутрішні чинники, що зумовили громадянську війну в Україні, ігнорувались. Але саме під кутом зору громадянської війни в

.....
 українському суспільстві, вважає В. Солдатенко, можна краще зрозуміти сутність вищезгаданих проблем військової історії України, проте заклики до дискусії, виходячи з таких концептуальних підходів, залишись без відгуку¹¹.

На недостатнє вивчення багатьох воєнних аспектів боротьби за національну державність у період 1917-1920 рр. звернув також увагу у своїй докторській дисертації український дослідник В. Капелюшний¹².

Таким чином, огляд стану наукової розробки проблеми „повстанство і військова політика Директорії” засвідчує її фрагментарність, суперечливе висвітлення багатьох її аспектів, використання застарілого методологічного інструментарію. Це перешкоджає з'ясуванню відповідей на ряд концептуальних питань військової історії доби Директорії.

Актуальність даної теми, її недостатня опрацьованість в історичній науці зумовила спробу автора комплексно проаналізувати історіографію повстанського руху в контексті військової політики Директорії.

Виходячи з того, що повне висвітлення даної проблеми потребує кількох публікацій, автор обмежився у представленій статті лише аналізом довоєнної української історіографії повстанського руху в контексті військової політики Директорії УНР.

Слід зазначити, що у довоєнний період досліджувана проблема знайшла певне відображення у працях як радянських, так і зарубіжних (переважно діаспорних) істориків.

Радянські історики знаходилися під жорстким ідеологічним тиском, що зумовлювало відповідну спрямованість їх досліджень. Оскільки в УРСР не визнавався навіть факт законності існування УНР, радянська історіографія взагалі не ставила за мету дослідити процес українського державотворення, а, відповідно, і різноманітні аспекти військової історії українських державних утворень, в т.ч. і повстанський рух. Разом з тим, об'єктивно, ігнорувати факт існування Директорії, її військову політику радянським історикам було неможливо, тому в певному ідеологічному обрамленні вони все ж торкалися досліджуваної теми. Головна концепція їх праць зводилась до того, що Червона Армія, йдучи назустріч прагненню трудящих України, в першу чергу багатомільйонних мас селянства, якнайшвидше встановити Радянську владу, вела нещадну боротьбу із зовнішньою та внутрішньою контрреволюцією, особливо із петлюрівцями – захисниками буржуазного ладу і куркульства. З тим, що саме таке трактування вже в 20-х рр. переважало в радянській історіографії громадянської війни стосовно військового протидержавного поведінки самі радянські дослідники, зокрема, І. Шерман¹³. І все ж, певне нагромадження знань з повстанського руху доби Директорії, хоч і опосередковано, через висвітлення боротьби з „куркульським бандитизмом” в радянській історіографії відбувалось, особливо в 20-ті рр. ХХ ст. Саме цей період був найбільш продуктивним в українській радянській історіографії у контексті дослідження різноманітних проблем національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. Перш за все мова йде як про узагальнюючі праці з історії революції та комуністичної партії, так і праці безпосередніх учасників згаданих подій. Так, у працях І. Кулика, М. Яворського, М. Равич-Черкаського, М. Майорова¹⁴ та ін. визнавався факт існування значного повстанського руху в Україні, який створював перешкоди для встановлення тут Радянської влади, хоча, звісно, в душі пануючих тоді більшовицьких догм, повстанський рух подавався лише як спротив заможних верств українського села, який використовувала у своїх політичних та військових цілях Директорія.

Значну цінність мають праці безпосередніх учасників тих подій – більшовицьких політичних діячів та радянських воєначальників, яким довелося воювати з військами Директорії, в т.ч. і її повстанськими формуваннями. Так, у 1920 р. у Харкові була видрукувана збірка статей „Геть партизанщину”¹⁵, серед авторів якої були Х. Раковський, В. Самсонов та інші партійні функціонери. У статтях наводиться склад повстанських формувань, визначається розмах їх діяльності, хоча сама ця діяльність характеризується різко негативно, як прояв „куркульського бандитизму”, за яким нібито стояла Директорія. Дещо пізніше Х. Раковський видрукував брошуру „Боротьба за звільнення села”, у якій він, спираючись на дані інформаційних зведень військового командування, Всеукраїнської Надзвичайної комісії, Наркомату Внутрішніх Справ України, не лише підтвердив картину широкого розмаху повстанського руху, а й назвав конкретні райони України, які контролювалися тими чи іншими повстанськими формуваннями¹⁶.

Важливий фактологічний матеріал містять також праці заступника командуючого військами України і Криму Р. Ейдемана, командуючого українським фронтом В. Антонова-Овсієнка, військового спеціаліста М. Какуріна, інших активних учасників бойових дій – В. Затонського, М. Подвойського, П. Дибенка, М. Лациса, В. Примакова¹⁷. У цих працях ми знаходимо дані про

.....
кількість повстанських загонів на території України у 1919 р., інформацію не лише про стратегічні плани командування Червоної Армії, її склад і чисельність, а й оцінку сил її реальних і потенційних противників, в т.ч. збройних сил УНР. Хоча і стисло у цих працях описується хід військових операцій як Червоної Армії, так і Дієвої Армії УНР, підкреслюється, що повстанський рух (який традиційно іменується бандитським), набув значного поширення, створював значні проблеми більшовицькій владі, полегшував становище Дієвої Армії УНР. „Варто лише уважно придивитись до бандитського руху на Україні, – писав Ейдеман, – щоб переконатись, що в кожній губернії є цілі райони і цілі уїзди, які є осередками бандитизму, а в уїздах також – „чорні волості”.

В цих бандитських районах ми зазвичай маємо справу з фактичною відсутністю влади. Ревкоми і Ради існують лише номінально і знаходяться під впливом того чи іншого отамана або ж цілих підпільних організацій; населення ж не виконує ніяких державних нарядів і, безперервно живлячи зброєю і живою силою банди, є величезним інтендантством отамана і підпільних повстанських центрів”¹⁸.

Значний вплив повстанського руху на хід збройної боротьби Червоної Армії проти військ Директорії, особливо навесні та влітку 1919 р., був змушений визнати у своїй праці „Як озброювалась революція” навіть Л. Троцький, який займав посаду Голови Реввоенради більшовицької Росії, хоча це визнання і супроводжується галасливою більшовицькою фразеологією: „Неможливо далі терпіти жодного дня, щоб розтлінні негідники під іменем отаманів, батьок набирали собі такі ж розтлінні банди, громили мирне населення, руйнували залізничні споруди, влаштовували аварії поїздів, нищили сотні і тисячі людських життів. Потрібно винищити начисто всіх Григор’євих, Зелених, Махно і всіх куркульських помічників і поплічників”¹⁹.

Слід зазначити, що деякі праці радянських дослідників 20-х рр. ХХ ст., окрім цінного фактологічного матеріалу, почасти містять і спроби наукової інтерпретації зображуваних явищ і подій. Цікавою в цьому плані є робота колишнього начальника 2-го відділення Секретного відділу ДПУ УРСР Б. Козельського²⁰, який був сучасником описуваних подій. Маючи доступ до секретних документів, він навів цікаві матеріали про розмах повстанського руху в боротьбі з П Скоропадським. Автор, зокрема, зазначав, що в боротьбі за Київ у грудні 1918 р. разом з регулярною армією УНР брали участь близько 200 тис. повстанців. Крім того, він виклав своє бачення причин повстанського руху в добу Директорії, дослідив конкретну діяльність повстанських загонів Д. Зеленого, Н. Григор’єва, інших отаманів, хоча оцінки цього явища у автора не виходять за усталені ідеологічні межі.

На складний і суперечливий характер повстанського руху у 1919 р. звертає увагу у своїх спогадах один з українських більшовицьких керівників В. Затонський. На відміну від більш пізніх праць радянських істориків, які зображували повстанців незламними прибічниками радянської влади і вірними помічниками Червоної Армії, автор підкреслює, що повстанці, серед яких переважали селяни-власники, мало цікавились проблемами світової революції і класової боротьби. Вони не мали чіткої політичної позиції і часто переходили на бік то червоних, то самостійників: „Отамани повставали то тому, що їх обмежувала будь-яка дисципліна, а їм хотілося вольниці, то тому, що вони були свідомими нашими ворогами, які часто діяли за вказівкою петлюрівського підпілля”²¹. По суті, резюмує далі автор, „... будь-який наш полк в той час міг підняти проти нас повстання і часто не завжди було зрозуміло, чому та чи інша частина веде боротьбу на нашій стороні, а не проти нас”²². В. Затонський, як й інший активний учасник тогочасних подій, командир Червоного козацтва В. Примаков, відзначали складність боротьби проти повстанців, які часто контролювали цілі райони, і дії яких координувались і спрямовувались емісарами Директорії. „Ряд полків був знятий з фронту і кинутий на придушення повстання Григор’єва і ловлю отаманів, - свідчить В. Примаков. – Близько місяця ловили і нищили його банди”²³.

Спробою наукового підходу до висвітлення військових подій в роки Української революції, в т.ч. і добу Директорії, є двотомна праця М. Какуріна²⁴. Праця, безумовно, має позитивні сторони. Так, у ній об’єктивно висвітлюються певні аспекти, пов’язані з функціонуванням збройних сил Директорії. Справедливо зазначається, що на момент повалення гетьманату П. Скоропадського армія Директорії складалась переважно зі стихійних повстанських формувань, які після перемоги над гетьманом почали розходитись по домівках. „Реальною силою в руках директорії залишався лише осадний корпус січовиків, наповнений вихідцями з Галиції”²⁵, - констатується у праці. Автор, хоча і з використанням радянської термінології, також показує реальний вплив повстанського руху на перебіг воєнних дій у 1919 р., особливо в літню кампанію, підкреслюючи, зокрема, що „український бандитизм” був тим фактором в сумі всіх інших факторів обстановки громадянської

війни на Україні, несприятливі наслідки якого протягом літньої кампанії 1919 р. значно відбилися на стратегічному становищі Червоної Армії²⁶. Не викликає заперечення і теза автора про відсутність у більшості повстанців і їх ватажків сталих ідеологічних переконань. Близькими до істини є дані про чисельність більшості повстанських загонів, які автор в дусі радянської термінології іменує бандами; досить об'єктивно висвітлений розмах воєнних дій повстанців, особливо під час наступу військ Директорії на Правобережжі у кінці липня 1919 р.

Разом з тим, при аналізі праці М. Какуріна відчувається, що автору не вдалось подолати ряд ідеологічних стереотипів стосовно діяльності ворожих Червоній Армії військових формувань, в т. ч. і Армії Директорії. Наводячи багаточисельні факти участі повстанських формувань у бойових діях на боці Директорії, автор намагається представити повстанців людьми абсолютно безграмотними, яких Директорія намагалась використати для створення національної дрібнобуржуазної державності²⁷. Вплив офіційної ідеології відчувається і при визначенні реальної військової спроможності Директорії. То автор пише, що військові сили Директорії, до яких входили і повстанські формування, створювали значні проблеми Червоній Армії на південному фронті, особливо під час літньої кампанії 1919 р.²⁸, то визначає Директорію як дрібну військову диктатуру в особі Петлюри, яка була малопомітною і безпомічною величиною, щоб самостійно існувати і чий збройні сили були слабенькими і кволими, нездатними до серйозних військових дій, залежними від настроїв свавільних отаманів²⁹.

Звісно, такі підходи М. Какуріна, інших радянських істориків до дослідження військової історії доби Директорії значно знижували якість підготовлених ними праць.

Починаючи з 30-х рр. ХХ ст., в умовах фізичного і ідеологічного сталінського терору увага радянських істориків до питань військової історії України 1917-1920 рр. різко послабилася. Концепцію радянської історіографії в цей період визначали особисто відредагований Й. Сталіним „Короткий курс ВКП(б)”, що вийшов з друку у 1938 р., та виданий у 1940 р. Академією Наук УРСР „Короткий курс історії України”, який ряснів суцільним цитуванням московського „першоджерела” при висвітленні подій в Україні в 1917-1920 рр., при цьому ні на крок не відступаючи від ідеологічної доктрини більшовиків. Директорія в українському варіанті „Короткого курсу...” лише згадується як орган буржуазної контрреволюції, чий військові формування жорстоко розправлялися з революційними робітниками і селянами, з більшовиками, вчиняли жажливі військові погроми³⁰. Під впливом таких настанов дослідження військової політики Директорії, її повстанського аспекту, як і інших нерадянських державних утворень, до кінця 40-х рр. ХХ ст. припиняється, праці ж радянських істориків 20-х рр., у яких були спроби об'єктивного висвітлення цього питання, знищувались або, в кращому випадку потрапляли до спецфондів.

Отже, радянська історіографія, незважаючи на значну кількість залученого фактологічного матеріалу, в умовах компартійного диктату не зуміла дати об'єктивної оцінки повстанському рухові доби Директорії.

Окремі аспекти досліджуваної теми висвітлюються у зарубіжній, перш за все діаспорній історіографії. Вона представлена працями колишніх керівників України доби Директорії, багатьох безпосередніх учасників тих революційних подій – М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, М. Шаповала, П. Христюка, І. Мазепи, Д. Дорошенка, Є. Коновальця, О. Саліковського, О. Назарука та ін. Згадані автори не ставили за мету всебічно дослідити історію доби Директорії. Вони переважно зупинялись на висвітленні поглядів керівництва УНР щодо воєнно-політичного курсу Директорії, з'ясуванні причин і наслідків його змін, характеризували фактори, що впливали на цей курс. Разом з тим, незважаючи на певний суб'єктивізм, їх праці містять цікавий дослідницький матеріал, який дозволяє краще зрозуміти проблему повстанського руху в контексті військової політики Директорії. Зокрема, у цих працях звертається увага на непростий, суперечливий характер взаємин Директорії з повстанським рухом. Дослідники підкреслюють, що повстанці постійно виявляли нестабільну політичну орієнтацію: спочатку підтримали Директорію, потім перейшли на бік більшовиків, згодом (з березня 1919 р.) стали на позиції рішучої боротьби з більшовицьким режимом, хоча безоглядної підтримки Директорії вже не надали.

Намагання зрозуміти причини подібних трансформацій повстанського руху, логіки політичної поведінки повстанських селянських загонів та їх ватажків робились у багатьох працях вищезазначених авторів. Більшість з них вважають, що відповідь на ці питання неможлива без з'ясування того, що являла собою українська повстанська армія, спираючись на яку, Директорія повалила владу гетьмана П. Скоропадського восени 1918 р. „Що то були за війська? – піднімає проблему О. Саліковський. – Це питання містило надзвичайно серйозний зміст, бо на революційній

армії базувалась перемога Директорії над гетьманщиною; ця армія повинна була служити також опорою та захистом по відновленню та розвитку Української Народньої Республіки, що обсажена була зі всіх боків ворогами. Чи відповідало військо Директорії отим вимогам?³¹

Більшість діаспорних істориків одностайні у тому, що повстанські загони сформувалися на хвилі боротьби проти режиму гетьмана П. Скоропадського. „... Народ плавом поплив до повстанських загонів, – свідчить П. Христюк. – Вся трудова Україна встала до зброї. Повставали українські робітники, повставало безземельне і малоземельне селянство, повсталала майже вся демократична інтелігенція, повстали навіть деякі „гетьманці“...”³². Разом з тим, у працях діаспорних істориків зазначається, що для більшості повстанців національний момент був другорядним, вони підтримали Директорію через її соціалістичну орієнтацію, сподіваючись, в першу чергу, на справедливе вирішення аграрного питання. Це і зумовило подальшу долю повстанської армії Директорії: „Це була армія головно з повстанської маси селян, – підкреслював І. Мазепа, – маси неорганізованої, яка боролася проти влади поміщиків і не мала ще потрібної свідомості для того, щоб боротися за Україну. Тому, відібравши землю назад і вигнавши поміщиків, селяни почали розходитися додому. Армія, що виросла з могутнього зриву селянських мас у боротьбі за землю й волю, як тільки що безпосередню мету досягнуто, фактично перестала існувати, як цілість”³³.

В результаті Директорія опинилась у надзвичайно складній ситуації: потрібно було фактично наново відбудувати армію і одночасно шукати порозуміння з тими повстанськими загонами, які після повалення влади гетьмана збереглися, але відмовилися підкорятись єдиній військовій дисципліні, діяли самочинно. Перед Директорією, зазначав О. Саліковський, „... стояло надзвичайно складне завдання – не тільки використати в інтересах українського народу горючий матеріал, що накопичився в країні за часів гетьманщини, але й паралізувати ті шкідливі акції та впливи, які могли потім вийти з цього боку й стати на шляху до відновлення та дальшого будівництва української державності”³⁴.

На думку діаспорних істориків, Директорія, в умовах другої українсько-більшовицької війни, не впоралась з цим завданням. Правда, причини невдачі Директорії у сфері військового будівництва в їх працях трактуються в залежності від партійних уподобань. Так, Д. Дорошенко і В. Андрієвський, виступаючи з правих, консервативних позицій, вважають, що головними помилками Директорії були її намагання будувати державу, в т.ч. і такий її інструмент, як армію, спираючись на класовий принцип, нерозуміння того, що величезна маса людей, залучених до боротьби з гетьманом, будучи національно не освідомленою, несе з собою і велике деструктивне начало. „Отже Директорія, викликавши цього духа деструкції, не могла вже дати собі з цим ради”³⁵, – робить висновок П. Дорошенко. Цю ж ідею підтримав у своїх спогадах „З минулого” В. Андрієвський. „Взагалі сей спосіб, так сказати б, „ділання на клясові інстинкти” при організації армії наші соціялісти ввели ніби в систему”³⁶, – стверджує автор. Спираючись на бесіди із галицькими старшинами, що наступали на Київ, він зазначає, що серед багатьох повстанців панували грабіжницькі настрої, і лише через втручання Січових Стрільців „повстанці зі скреготом зубовним мусіли відмовитися від своєї „клясової” системи бодай у Києві”³⁷. Про те, що серед повстанців, які спільно з регулярними частинами наступали на Київ, було немало непевних елементів з погромницькими настроями, пише також у своїй праці „Причинки до історії української революції” командир Січових Стрільців Є. Коновалець. „Замість, звернути всю свою енергію та увагу на організування військової сили для оборони України перед зовнішніми ворогами – Команда Корпусу Січових Стрільців мусила розпочати боротьбу проти ворога, який був у власній армії”³⁸. Правда, причини низької боєздатності повстанського війська Є. Коновалець вбачав у проведенні Директорією загальної мобілізації, яку він вважав помилковим кроком. Але, як і попередні автори, вважав головним негативним наслідком невдалої військової політики Директорії появу отаманщини.

В свою чергу, представники лівого соціалістичного табору, зокрема В. Винниченко, І. Мазепа, дещо по-іншому трактують причини невдач військової політики Директорії, в т.ч. і такий її аспект, як опанування повстанським рухом, особливо у першій половині 1919 р. Зокрема, В. Винниченко зазначав, що головна причина невдачі полягала у недооцінці деякими членами Директорії важливості вирішення соціальних проблем, які, в першу чергу, турбували повстанців. Зволікаючи з проголошенням і втіленням у життя соціальних гасел, провідники Директорії відштовхнули від себе широкі маси трудящого люду, що склали основу збройних сил УНР до весни 1919 р. В ній посилилась отаманщина, що поставила під загрозу саме існування незалежної

УНР³⁹. Основну вину за розвал повстанської армії, поширення отаманщини В. Винниченко покладає на Головного Отамана С. Петлюру, забуваючи, що і сам довгий час не мав чіткої позиції щодо форми організації збройних сил УНР. „Отаманом міг стати всякий, хто хотів, - стверджує В. Винниченко. – Головним отаманом видавалось посвідчення, що такий-то має формувати „загін”, йому давалось кілька мільйонів карбованців, і новий отаман починав свою діяльність. Ніякого, розуміється, ні відчуту, ні контролю, ні відповідальності за гроші й за „свою діяльність” ці „національні герої” за прикладом „головного національного героя” не визнавали”⁴⁰. Розгул отаманщини В. Винниченко вважав не випадковим, він пояснював це явище боязню С. Петлюри отаманів, бажанням не втратити серед них свій авторитет. У більш пізній праці „Заповіт борцям за визволення” (1949 р.), коли В. Винниченко фактично перейшов на прокомуністичні позиції, він вже змальовує отаманів людьми, що вийшли переважно з куркульських елементів та царських урядовців, а невиконання С. Петлюрою постанов Директорії про припинення „злочинств своїх малих отаманів супроти України” пояснює тим, що Головний Отаман був „ідейним прихильником тих поліцаїв, поміщиків, куркулів, погромників”⁴¹.

На відміну від В. Винниченка, І. Мазепа більш виважено відповідає на питання про причини слабкості армії УНР у перші місяці діяльності Директорії, поширення отаманщини. Автор звертає увагу на переважно селянський характер тодішнього українства, ворожість до української ідеї зросійщеного в своїй переважній більшості населення українських міст. Це зумовлювало фатальну нестачу патріотично налаштованих організаційних і ідеологічних сил. При їх наявності, зазначає І. Мазепа, „ціла українська боротьба тої доби могла б виглядати значно інакше. А так, по широких степах України ходили собі різні, більше чи менше забарвлені козацьким романтизмом повстанські загони під командою Махна і Григор'єва та інших численних отаманів, і не було кому цю розбурхану малосвідому масу збити до купи, підпорядкувати одному сильному українському проводові”⁴².

Як і В. Винниченко, І. Мазепа негативно ставиться до отаманщини, наводить багаточисельні приклади непокори повстанських отаманів. Він також погоджується з тим, що політика Директорії не об'єднала українські національні сили, проте, на відміну від колишнього голови Директорії, не пов'язує прямо отаманщину з особою С. Петлюри. З його точки зору, повстанський рух і його ватажки (за І. Мазепою, це не куркулі, а переважно народні вчителі і колишні старшини) не відрізнялись сталістю ідеології. Кожний отаман у своєму селі, повіті чи області діяв самостійно, без спільної програми, плану, тактики. „Тому при низькому політичному рівні місцевих повстанських ватажків, які часто не вмели навіть грамотно висловити своїх політичних вимог, хаос ідеологічних питань був типовою рисою селянських повстань на Україні”⁴³. Саме цим, а також розкладовою агітацією більшовиків, на думку І. Мазепа, пояснюється фактичний розпад повстанської армії Директорії на весну 1919 р., особливо коли її ряди залишили такі великі повстанські одиниці, як загони отаманів Григор'єва, Зеленого, Соколовського та ін.

І. Мазепа тісно пов'язував долю незалежної УНР з необхідністю реорганізації армії, створення регулярних збройних сил, яким були б підпорядковані повстанські загони, наголошуючи при цьому на необхідності певної корекції політичного курсу Директорії з метою згуртування навколо неї державницьких сил. Можливість реалізації цього завдання, на думку І. Мазепа, з'явилась в березні-травні 1919 р., коли розчаровані грабіжницькою більшовицькою політикою українські робітники і селяни повернули проти московських окупантів свою зброю. Саме в цей період, зазначає автор, головним пріоритетом політики уряду Директорії стає орієнтація на власні національні сили, маючи на увазі, що Директорія починає активні пошуки контактів з повстанськими загонами з метою координації воєнних операцій у боротьбі з більшовиками.

Унерівська історіографія досить детально описує історію спроб налагодження контактів між Директорією і повстанцями весною 1919 р., проте більшість її представників приходять до невтішного висновку: значна частина повстанських загонів знаходилася під впливом ліворадикальної опозиції, яка обстоювала радянські гасла, і це завадило Директорії опанувати повстанський рух. „Перша хвиля проти більшовицьких повстань на Україні, що почалася у березні 1919 р. і викликала величезне занепокоєння серед більшовиків, пройшла майже поза впливом українського проводу”⁴⁴, – констатував, зокрема, І. Мазепа. Сама ж УНР, не маючи регулярної армії, опинилась в травні 1919 р. на краю прірви, падіння до якої не відбулося лише завдяки могутньому повстанському руху, що продовжувався в запіллі у більшовиків.

Можливості використати величезний потенціал повстанського руху з'явився у Директорії влітку 1919 р., коли в умовах денікінського наступу більшість повстанців починають шукати

.....
 контактів з фронтом Української Народної Республіки. „Повстання протиденікінські, - свідчить І. Мазепа, - здебільшого відбувалися під знаком допомоги центру Української Народної Республіки з його соціалістичним урядом”⁴⁵. Сам повстанський рух в Україні, незважаючи на його розпорошеність і локальність, являв собою велику силу, що руйнувала тил денікінцям, не давала їм встановити свою владу в селах і повітах. „В цих умовах, - підкреслює І. Мазепа, - підпорядкування повстанського руху єдиному національному центруві мало неабияке значіння для української боротьби”⁴⁶.

Взагалі, питання взаємодії реорганізованої Армії Директорії УНР з повстанськими загонами під час наступу влітку 1919 р. досліджувалося в діаспорній історіографії, хоча всебічним і об'єктивним його назвати важко. Їх у своїх мемуарах торкалися переважно автори, які у часи визвольної боротьби займали відповідальні посади у штабах, очолювали окремі з'єднання української армії. В першу чергу, мова йде про праці М. Капустянського, А. Валійського, О. Удовиченка⁴⁷. Зокрема А. Валійський, виділяючи три періоди повстанського руху доби Директорії, стверджує, що під час другого періоду (з літа 1919 – до листопада 1920 р.) повстанці повністю координували свої дії з Директорією УНР⁴⁸.

У працях вищезазначених авторів наводяться багаточисельні приклади взаємодії Дієвої Армії УНР з повстанськими загонами влітку та восени 1919 р. – під час боротьби з більшовицькими, а згодом – денікінськими окупантами. За їх свідченнями повстанські загони нищили запілля як більшовиків, так і Добровольчої армії, змушуючи останніх виставляти проти повстанців значні військові формування. Деякі великі повстанські загони (зокрема загін Ю. Тютюнника чисельністю 3,5 тис. чоловік) були включені до складу Армії УНР, брали участь у бойових діях влітку 1919 р. під час наступу на Київ – Одесу⁴⁹. Разом з тим, дослідники звертають увагу на той факт, що Директорії влітку та восени 1919 р. не вдалося повністю подолати прояви отаманщини, через що Дієва Армія УНР нерідко опинялась у надзвичайно скрутних ситуаціях. Так, О. Удовиченко, поділяючи повстанські відділи на 2 категорії, вважав, що лише перша категорія повстанців, які мали високий рівень національної свідомості й боролись за ідею незалежності України, принесла значну користь Армії Директорії УНР у боротьбі з більшовиками та білогвардійцями. Друга ж категорія, „позбавлена жодної моральної й патріотичної бази”, була деструктивним елементом, завдала значної шкоди українському національному рухові. Найбільш типовим представником цієї категорії повстанців автор вважає повстанську армію батька Махна, якого кваліфікував як „чистої води авантюриста”⁵⁰. Правда, О. Удовиченко не вдається до аналізу взаємин махновського руху з Директорією УНР; її збройними формуваннями в роки революції, причин ворожості до її політики, в т.ч. і у військовій сфері, але відповіді на ці питання ми знаходимо у спогадах як самого М. Махна, так і ідеологів махновського руху, зокрема П. Аршинова⁵¹.

Про складність налагодження взаємодії регулярної армії з повстанцями влітку 1919 р. писав і М. Капустянський, який займав посаду начальника оперативного відділу Штабу Дієвої Армії. „Необхідно підкреслити характерну рису ватажків повстанчих – це небажання працювати вкупі і підлягати один одному”⁵², - зазначав М. Капустянський. Тому спроби керівника Київської групи Дієвої Армії Ю. Тютюнника досягти повної карності з боку всіх повстанських отаманів не завжди були успішними. Зокрема, відмовився спільно з Київською групою наступати на Христинівку в другій декаді червня 1919 р. отаман Зелений. Він самочинно вирішив рушити на північ у напрямку до міста Біла Церква, маючи на меті згодом почати наступ на Київ. М. Капустянський свідчить, що після захоплення 24 серпня 1919 р. Запорізькою групою Білої Церкви її керівнику полковнику Сальському лише за допомогою різних хитрощів (урочиста вечеря, обіцянка поділитись майбутніми військовими трофеями) вдалось умовити отамана Зеленого взяти активну участь в обороні міста від червоноармійців і погодитися на тимчасове підлягання розпорядженням Штабу Запорізької групи. Після відсічі більшовицькому війську, свідчить М. Капустянський, „... от. Зелений отримав свою частку з військової здобичі, сердечно попрощався з Запорожцями й посунув далі на Канів”⁵³. Показовим прикладом непослуху, анархічної поведінки є, на думку М. Капустянського, і бойова діяльність керівника Другої дивізії Армії УНР (Запорізька Січ), отамана Божка, якого автор характеризує хоч і хороброю людиною, але „типовим отаманчиком і авантюристом високої марки...”⁵⁴. За невиконання наказів Штабу Дієвої Армії, відмову підпорядковуватися під час проведення військових операцій отаману Ю. Тютюннику 5 серпня 1919 р. було прийняте рішення про розформування Запорізької Січі, чому Божко вчинив значний опір. Навіть після того, як було прийнято рішення не розформувувати дивізію, а лише призначити замість Божка нового керівника – полковника Бондаренка, свавільний отаман не підкорився, погрожуючи „збройно оборонити свої

права". Автор у додатках наводить відкритого листа козаків Другої дивізії Головному Отаманові С. Петлюрі від 11.08.1919 р., зміст якого свідчить про нерозуміння отаманом і його підлеглими важливості жорсткої дисципліни в Армії УНР під час боротьби з добре організованим ворогом. Повстанці вимагали від С. Петлюри втрутитись, заявляючи, що „ми, Запорозжці, ніколи не можемо згодитись на те, щоби нами командувала людина призначена, а не нами вибрана по Запорізьському звичаю”⁵⁵. Поведінка отаманів, подібних Божку, значно послаблювала боєздатність Армії УНР, тому автор вважає правильним арешт отамана Божка 26 серпня 1919 р. у Жмеринці.

Слід зазначити, що, окрім вищезазначених праць, цікаву інформацію про склад повстанських загонів, бойові дії повстанців, гасла, під якими вони воювали, співпрацю Армії з повстанським рухом у добу Директорії ми знаходимо у працях інших авторів – активних учасників визвольної боротьби – Ю. Тютюнника, М. Омеляновича-Павленка, П. Єрошевича, В. Петріва, В. Сальського, А. Пузицького, М. Бутовича, Б. Монкевича, І. Дубового, М. Середи, Я. Водяного та ін. Слід також виокремити і узагальнюючу працю української військової історіографії 30-х рр. ХХ ст. „Історія українського війська” (автори І. Крип’якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів, О. Думін, С. Шрамченко), видання якої окремими зошитами почалось у 1935 р. та закінчилось у вересні 1936 р. Багато сучасних істориків вважають її вершиною української військової історіографії 30-х рр. ХХ ст. У цій фундаментальній праці дійсно відводиться немало сторінок і різноманітним питанням військової історії доби Директорії, в т.ч. і повстанському руху. Разом з тим, аналіз цієї праці засвідчив і наявність суттєвих недоліків при висвітленні повстанського руху в період з 1918 по 1920 рр.: фактологічні неточності і помилки, розгляд у відриві від політичних процесів того часу, недостатня джерельна база – в основному використовувались дані, оприлюднені у мемуарних працях 20-х рр.; надзвичайно скромно висвітлений важливий період 1920-1921 рр., на що звернув увагу в передмові до цієї праці її рецензент Я. Дашкевич: „Взагалі 1920-1921 рр. автори третьої частини охарактеризували скоромовкою, навіть з точки зору історії армії УНР, не кажучи про те, що сумнозвісна українська отаманщина тамтих часів також вимагали військово-історичного узагальнення”⁵⁶. Має місце і недостатньо глибоке проникнення у спонукальні мотиви рішень урядів Директорії у військовій сфері, зокрема це стосується оцінки закону від 13 травня 1919 р. про запровадження в армії військової інспектури. На відміну від І. Мазепи, який справедливо вважав, що завдяки військовій інспектурі значним чином була приборкана отаманщина і свавілля, армія УНР стала більш боєздатною⁵⁷, автори праці характеризують цей інститут як спробу обох правлячих соціалістичних партій УНР – УСДРП та УПСР, політично освідомлювати вояків обох українських армій у соціалістичному дусі. „Праця тих інспекторів вводила до армії політику, роз’єднувала людей і тим самим ослаблювала боєздатність відділів”⁵⁸, - стверджується у праці.

У більшості праць діаспорних істориків з досліджуваної теми широкий розмах повстанського руху в добу Директорії як під час боротьби з більшовиками, так і з денікінцями не викликає особливих заперечень. Проте немає єдності у питанні про чисельність повстанських сил, які допомагали армії УНР, координували з нею свої дії на різних етапах боротьби. Зокрема, дискусійним є питання про чисельність повстанських військ під час повалення влади гетьмана П. Скоропадського у Києві в грудні 1918 р. Мемуари ряду авторів називають цифру 300 тис. чол., деякі навіть 400 тис.⁵⁹. Однак безпосередній учасник тих подій О. Назарук вважає, що реальну цифру повстанців важко встановити. „Маси українських повстанців напливали зі всіх боків так скоро, що штаб Директорії втратив евіденцію щодо їх числа”⁶⁰, - свідчить автор, зазначаючи при цьому, що його спроби з’ясувати чисельність повсталих у С. Петлюри, інших урядовців були невдалими, оскільки йому подавалась суперечлива інформація.

Суперечливими є дані про кількість повстанців під час захоплення об’єднаними військовими силами УНР і ЗУНР Києва в серпні 1919 р. Цифра коливається від 15 тис. (М. Капустянський) до 200 тис. (радянський свідок цих подій Б. Козельський)⁶¹. Невідома загальна кількість повстанців у 1919-1920 рр., О. Удовиченко вважає, що їх кількість сягала 50 тис.⁶², інші автори обходять це питання у своїх працях.

Разом з тим, праці деяких діаспорних істориків містять у собі досить детальну інформацію про ватажків повстанських загонів, які співпрацювали і координували свої дії з Дієвою Армією УНР. Зокрема, у праці І. Мазепи „Україна в огні і бурі революції” фігурують імена майже 60-ти таких повстанських отаманів, хоча О. Удовиченко вважає, що їх було набагато більше⁶³. Не внесли ясності у ці питання і діаспорні історики повоєнного періоду, на що, мабуть, існують об’єктивні причини. Слід погодитись із сучасним українським істориком І. Кудлай у тому, що „... суттєві розбіжності в оцінці повстанських сил, що співпрацювали з командуванням армії УНР,

.....
пояснюються браком матеріалів для точних розрахунків та й невизначеністю самих понять „співпраця”, „взаємодія” тощо. Багато повстанських отаманів не уявляли кінцевої мети такої взаємодії і вважали її тимчасовим тактичним прийомом у боротьбі проти ненависного більшовицького режиму”⁶⁴.

Таким чином, і радянські, і діаспорні історики довоєнного періоду не оминули своєю увагою досліджувану тему.

Радянська історіографія хоч і не ставила завдання дослідити складний і суперечливих характер взаємин Директорії УНР з повстанським рухом, однак зовсім обійти цю проблему об’єктивно не могла. Часткове її відтворення ми маємо у ряді праць радянських істориків, особливо опублікованих у 20-х рр. ХХ ст. Проте жорсткі ідеологічні рамки, посилення ідеологічного тиску, починаючи з 30-х рр. ХХ ст., зумовили відмову від дослідження різноманітних аспектів військової політики нерадянських державних відтворень, в т.ч. і Директорії, упереджене висвітлення, а то й пряме замовчування повстанського руху. Відповідно, препаруючи факти, або прямо їх фальсифікуючи, радянські історики зображували повстанський рух проявом „куркульського бандитизму”, організатором і покровителем якого і виступала Директорія. Головна мета їх праць полягала у показі керівної ролі більшовицької партії у боротьбі з „буржуазно-націоналістичною Директорією”, яка ніби-то своїми демагогічними гаслами зуміла на якийсь час підпорядкувати собі повстанців, використати їх для досягнення своїх контрреволюційних намірів. Зрозуміло, що подібні підходи не могли дати адекватної інтерпретації досліджуваної теми.

Діаспорні історики були позбавлені ідеологічних пут, тому мали можливість об’єктивно вивчати досліджувану тему. Використовуючи доступні їм джерела, вони наводять у своїх працях важливі факти про склад повстанських загонів, їх гасла, взаємини Директорії, її збройних сил з повстанцями у 1918-1920 рр. І все ж, накопичивши певний фактологічний доробок, зарубіжні дослідники не змогли глибоко і всебічно розкрити досліджувану тему. Загальною вадою їх праць є фрагментарність, переважання суб’єктивних поглядів і особистих політичних уподобань. Через недостатню фактологічну базу ряд аспектів досліджуваної теми залишився недостатньо вивченим. Це стосується, перш за все, питань про чисельність повстанських формувань, що влилися до Армії УНР в момент підготовки та повалення влади гетьмана П. Скоропадського, вплив місцевих партійних організацій на політичну орієнтацію повстанців, і, відповідно, їх поведінку під час бойових дій Армії УНР. Слабко було висвітлене питання взаємодії Армії Директорії УНР з повстанським рухом влітку 1919 р., впливу на це співробітництво міжнародних чинників. Пошук відповідей на ці та інші питання продовжилися в українській історіографії повоєнного періоду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Рибалка І.К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. – Харків, 1962. – С.3, 184;
2. Див.: Шанковський Л. Нарис української військової історіографії // Український історик, 1973. – №3-4 (39-40). – С.119; 3. Див.: Верстюк В. Махновщина – селянський повстанський рух в Україні (1918-1921). – К., 1991. – С.15; 4. Див.: Тимошук О.В. Анархо-комуністичні формування Н. Махна (вересень 1917 – серпень 1921 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1992; Федоровський Ю.Р. Повстанський рух у Донбасі та Махно: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000; Чоп В.М. Махновський рух в Україні в 1917-1921 рр.: Проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2002; Боровик М. Анархістський рух в Україні (1917-1921 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2002; 5. Мармазова Т.І. Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н.І. Махна (1918-1921 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2003; 6. Див.: Нестеров О.В. Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2001. – С.6; 7. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Концепція та історіографія. – К., 1997; його ж: Українська революція. Концепція та історіографія (1918-1920 рр.). – К., 1999; 8. Солдатенков В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999; 9. Там само. – С.725; 10. Там само. – С.59; 11. Див.: Солдатенков В. Новітні видання і дослідження з історії Української революції (1917-1920 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. 36. наук. праць, присвяченій пам’яті академіка НАН України Ю.Ю. Кондуфора: В 2-х т. – К., 2004. – С.274-276; 12. Див.: Капелюшний В.П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917-1921 рр.): Історіографія: Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 2004. – С.33, 34, 38; 13. Див.: Шерман І.Л. Советская историография гражданской войны в СССР (1920-1931 гг.). – Харьков, 1964. – С.31; 14. Див.: Кулик І. Огляд революції на Україні. – Харків, 1921; Яворський Н. Революція на Україні в її головних етапах. – Д.В.У, 1923; Равич-Черкаський М. История Коммунистической партии (большевиков) Украины. – Харьков, 1923; 15. Геть партізанщину. Збірка статей // Х. Раковський, В. Самсонов та ін. – Х., 1920; 16. Раковский Х. Борьба за освобождение деревни. – Харків, 1920. – С.4; 17. Эйдемман Р. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. – Харків, 1921; його ж: Очаги отаманщины и бандитизма. – Харків, 1921; його ж: К вопросу о

борьбе с бандитизмом // Армия и революция. – 1922. – №3-4; Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. – М.-Л., 1924. – Т.1; 1928. – Т.2; 1932. – Т.3; Какурин Н.Е. Как сражалась революция. В 2 Т. – М., 1990; Подвойский Н. На Украине. – К., 1919; Дибенко П. Харків – Дніпропетровськ // Літопис революції. – 1930. – №2. – С.167-179; Лацис М. Два года борьбы на внутреннем фронте. – Харьков, 1922; Примаков В. Борьба за Советскую власть на Украине (1918-1923 гг.). – М., 1923; 18. Эйдемман Р.П. Очаги отаманщины и бандитизма. – Харків, 1921. – С.7;19. Троякий Л.Д. Как вооружалась революция. – М., 1924. – Т.2. – Кн.1. – С.241;20. Козельський Б.В. Шлях зрадництва й авантур (Петлюрівське повстанство). – Харків, 1928. – С.36; 21. Див.: Затонский В.П. Водоворот (Из прошлого) // Этапы большого пути. Воспоминания о гражданской войне. – М., 1963. – С.156; 22 Там само; 23. Там само. – С.202; 24. Какурин Н.Е. Как сражалась революция. В 2 Т. – М., 1990; 25. Див.: Какурин Н. Вказана праця. – Т.1. – С.86; 26. Там само. – С.98; 27. Див.: Там само. – Т.1. – С.83; 28. Див.: Там само. – Т.2. – С.258-260; 29. Див.: Там само. – Т.1. – С.88; Т.2. – С.86, 87; 30. Див.: Історія України. Короткий курс / С. Білоусов, К. Гуслистий, О. Оглоблин та ін. – К., 1940. – С.314, 315; 31. Саліковський О. Нова Україна (шлях нашої державності). – К., 1919. – С.54; 32. Христю П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Прага, 1922. – Т.4. – С.135; 33.Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. – К., 2003. – С.64; 34. Саліковський О. Вказана праця. – С.51; 35. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. – Мюнхен, 1969. – Ч.2. – С.398; 36. Андрієвський В. З минулого. – Т.2: Від гетьмана до Директорії. – Ч. 2. Директорія. – Берлін, 1923. – С.74; 37. Там само. – С.75; 38. Коновалець Є. Причинки до історії української революції. – Видання 2-ге. – Прага, 1948. – С.20; 39. Винниченко В. Відродження нації: В 3 ч. – Київ, Відень, 1920. – Ч.3. – С.166-167; 40. Там само. – С.351; 41. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С.38; 42. Мазепа І. Вказана праця. – С.66; 43. Там само. – С.244; 44. Там само. – С.243; 45. Там само. – С.245; 46. Там само. – С.246; 47. Капустянський М. Похід української армії на Київ – Одесу в 1919 році: В. 3 ч. – Ч. I і II. – Львів, 1921; Ч. III. – Львів, 1922; Валійський А. Повстанчий рух на Україні в роках 1917 – 1922 // Вісті Комбатанта, 1964. – №4; Удовиченко О. Україна у війні за державність. – К., 1955; 48. Валійський А. Вказана праця. – С.13; 49. Див.: Удовиченко О. Вказана праця. – С.110; Капустянський М. Вказана праця. – Ч. I і II. – С.35; 50. Див.: Удовиченко О. Вказана праця. – С.51; 51. Див.: Аршинов П. Історія махновського руху (1917 – 1921). – Запоріжжя, 1995. – С.100, 105, 128, 133 - 134; Махно Н. Воспоминания. В 3-х кн. – Кн. III. – Париж, 1937. – С.157-158, 175-176, 178; 52. Капустянський М. Вказана праця. – Ч.3. – С.103; 53. Там само. – С.111; 54. Там само. – Ч. I і II. – С.35; 55. Там само. – Ч. III. – С.126; 56. Історія українського війська. – Львів, 1992. – С.VIII; 57. Див.: Мазепа І. Вказана праця. – С.162-163; 58. Історія українського війська. – С.544; 59. Див.: Там само. – С.456; Капустянський М. – Вказана праця. – С.15; Стефанів З. Історія українського війська // Київська старовина. – 1993. – №2. – С.91; 60. Назарук О. Рік на Великій Україні. – Відень, 1920. – С.25; 61. Див.: Капустянський М. Вказана праця. – С.91; Ковельський Б. Вказана праця. – С.36; 62. Див.: Удовиченко О. – Вказана праця. – С.52; 63. Там само. – С.117; 64. Кудлай І.А. Селянський повстанський рух в Україні. Рік 1919. До проблеми національно-політичної орієнтації (Історіографічний нарис) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія „Історія” „Економіка” „Філософія”: КНЛУ, 2001. – №5. – С.235.

В.В.Тарасов

ДОСЛІДЖЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЮ ПУБЛІЦИСТИКОЮ 1989-1991 рр. ПРОБЛЕМАТИКИ “УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ” В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ ПЕРЕДВОЄНИХ ЧАСІВ

Історія українських земель напередодні і на початку Другої світової війни посідає одне з найперших місць серед численних “відкриттів” перебудовної публіцистики в історичній галузі. Саме ця обставина, на наш погляд, визначила основні напрямки пострадянських наукових досліджень у цій проблемі та, безумовно, вплинула на загальний характер її сучасної історіографії.

Дана проблема охоплює події 1938-1941 рр. і стосується передусім історії Західної України, що можна пояснити виключним геополітичним значенням цього регіону у передвоєних стосунках між СРСР, Німеччиною та рядом європейських країн (насамперед Польщею, Угорщиною, Румунією та Чехословаччиною). Для її позначення в новітній історіографії (як вітчизняній, так і зарубіжній) використовується поняття “українське питання” в європейській політиці кінця 1930–початку 1940 рр., яке, у свою чергу, містить ряд аспектів більш широкого тематичного характеру: історію Карпатської України, радянсько-німецькі договори 1939 р., збройний конфлікт між СРСР і Польщею восени 1939 р., проблему Соборності українських земель і радянзації Західної України, питання кордонів України наприкінці Другої світової війни, значення Ялтинської та Потсдамської конференцій для української справи, воз’єднання Закарпаття з Радянською Україною й ряд інших¹.

Отже, проблематика українських земель напередодні Другої світової війни розглядається сучасною історіографією як складова проблеми “українського питання” в передвоєнній європейській політиці, що є переважно здобутком постперебудовних часів. Проте основні тенденції,